

городского управления в Древней Руси: (служба мер и весов) // Города феодальной Руси. – М.: Наука, 1966. – С.99-104; 44. Юра Р.О. Переяслав // Археологія Української РСР.: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.212-222.

УДК 391.7(477.8)“9/12”

Альона ВАМУШ

НАГРУДНІ ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ

Важливим елементом ювелірних прикрас костюма давньоруського населення на території українського Прикарпаття були нагрудні підвіски-амулети. Їх знахідки відомі на пам'ятках X-XIII ст. Дослідження підвісок дає змогу розв'язати питання про функціональне призначення, певне змістове навантаження їх орнаментациї та племінні особливості місцевого населення.

Ключові слова: давньоруський костюм, підвіски-амулети, лунниця, змійовик, дзвіночки (бубонці).

Алена ВАМУШ

НАГРУДНЫЕ ПОДВЕСКИ-АМУЛЕТЫ ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРИКАРПАТЬЯ

Важным элементом ювелирных украшений костюма древнерусского населения на территории украинского Прикарпатья были нагрудные подвески-амулеты. Их находки известны на памятниках X-XIII ст. Исследование подвесок дает возможность решить вопросы о функциональном назначении, содержании их орнаментации та племенных особенностях местного населения.

Ключевые слова: древнерусский костюм, подвески-амулеты, лунницы, змеевики, звоночки.

Alena VAMUSH

THE PRYKARPATTYA ANCIENT OLD RUSSIAN FEMALE GOWN BREAST PENDANTS

On the of the Ukrainian Prykarpattya the breast pendants used to be an important jewellery element characteristic for the clothes of the above mentioned area. They are known to have been found in X-XIII centuries. The study of these pendants will explicate the matters of their functional purpose, meaning they possess by ornamentation and writing peculiarities of resident population.

Traditional Middle Ages costumes were complemented by metal decorations. In clothing of Old Russian women it was necessary to wear decorations as a symbol of wealth and glory. Common people wore simple ones: cast, lamellate and made of wire. Prosperous stratum mostly had jewelry – thin and precious decorations.

Old Russian woman's costume was full of breast pendants, which were inalienable components of woman's metal clothes in X-XIII sent. They are

characterized by the variety of forms, materials and functionality. Production and texture of decorations possess highly shown tendencies, which indirectly affirm duration of such progress among Slavic people. They developed and evolved on the basis of primitive Slavonic traditions.

Wealth of forms, variety of ornaments, technical ways of production and wide extension of amulet necklaces attracted explorers attention long time ago. Comparing with other metal decorations – necklaces are important source of history of the Old Russian commercial art and public ideology. They were also widely used for exploration of the Old Russian trade and market.

In the monuments of archeology of X-XIII centuries - breast necklaces come from burials and treasures. Unfortunately, every ancient prince's and boyar's burial is robbed, besides, archeological material is only a piece of metal headgear or decoration, which were the parts of it. Any category of archeological finds doesn't make essential difference between its prices, as jewelry. Among the basic masses of the Old Russian population copper, bronze, silver and sometimes stannic and plumbic decorations occurred.

Exploration of these decorations makes twofold interest: on the one hand, this diverse material by its form and ornament has a huge significance for characteristics of rural and urban trades up to Mongolian times. On the other hand, breast necklaces are valuable material source for reproduction of heathen beliefs and concepts of this era.

Breast metal decorations of the Old Russian women dress are characterized by wealth and high artistic value of forms, mastery of production and separation of functions. In their production and existence were pronounced tendencies, which indirectly affirm duration of their development in Slavic times. They developed, evolved on the basis of great Slavic traditions.

Keywords: *old ancient dress, pendants, lunnytsia, serpentine, small bells.*

До ювелірних металевих прикрас костюма населення Русі належать нагрудні підвіски-амулету (лунниці, медальйони, зміювики, різного типу підвіски, (дзвіночки (бубонці та ін.). Такі підвіски різної конфігурації та типів виявлено на багатьох пам'ятках (поселення, могильники, скарби, випадкові знахідки) українського Прикарпаття. Особливо широкого розповсюдження у населення Русі отримали лунниці, які вважаються характерною етнографічною прикрасою слов'ян.

Вивченню нагрудних підвісок присвячено чимало праць, у яких з'ясовуються походження форм підвісок [37, с.112-126; 9, с.134-140], їх типологія й ареал поширення [27, с.229-239; 4, с.124-125; 11; 32, с.183-187], функціональне призначення і способи носіння [13, с.133-140; 51, с.88-132; 43, с.24-25], а також змістове навантаження орнаментики і символіки цих прикрас [28; 52, с.158-177; 53, с.53-57].

Жіночий костюм давньоруського населення був багатим на нагрудні підвіски, які являлися невід'ємною частиною жіночого

металевого убору X-XIII ст. Вони відзначаються різноманітністю форм, матеріалів, розгалуженістю функцій. У їх виготовленні та побутуванні вже яскраво виражені тенденції, що опосередковано свідчать про тривалість їх розвитку у слов'ян, вони розвивались, еволюціонували на основі праслов'янських традицій.

Треба нагадати, що крім основної естетичної функції, підвіски з давніх часів виконували й ряд інших функцій, серед яких символічна знакова та оберегова формувалися паралельно найдавнішій захисній [27, с.229; 51, с.105]. Ці функції розкриваються через змістовне навантаження прикрас металевого убору, в якому прослідковується шар дохристиянських вірувань. Найкраще він зберігався у витворах прикладного мистецтва, зокрема у ювелірних виробках, основна маса яких була приналежністю жіночого убору, особливо парадного, і концентрувала в собі оберегові функції. Нагрудні прикраси крім естетичного, мали і глибокий символічний зміст, спрямований на захист відкритих частин тіла людини, створюючи своїм семантичним навантаженням, в якому перепліталися язичницькі та християнські елементи, своєрідний мікрокосм народного костюма. Аналогічні явища характерні для переважної більшості земель Київської Русі. Час поширення язичницьких амулетів і їх інтенсивне використання у жителів Давньої Русі припадає на період утвердження християнства та перші століття його існування у Східній Європі.

Багатство форм, різноманітність орнаменту, технічних прийомів виготовлення й широке поширення підвісок-амулетів давно привернули увагу дослідників. Поряд з іншими металевими прикрасами – підвіски є важливим джерелом з історії давньоруського прикладного мистецтва й народної ідеології. Вони також широко використалися для вивчення давньоруського ремесла й торгівлі.

Нагрудні підвіски в пам'ятках археології X-XIII ст. походять переважно з поховань і скарбів. На жаль, непограбованих давніх княжих і боярських поховань майже не залишилось, до того ж, археологічний матеріал – це лише деталі від металевого убору і прикраси, які були його складовою частиною. Жодна категорія археологічних знахідок не має такої значної різниці у вартості, як ювелірні вироби. Серед основної маси давньоруського населення побутували мідні, бронзові, срібні, та зрідка олов'яні та свинцеві прикраси.

Над цією проблемою працювали дослідники: М.В. Седова [41], Б.О. Рибаків [34, 35, 36], В.В. Седов [40], Г.Ф. Корзухіна [11], Ж. Бланкофф [1], А.В. Успенская [51], Б.О. Тимошук [44, 45, 46], Я. Пастернак [21, 22, 23], О. Ратич [31, 32]. На даний час працюють

дослідники: С.В. Пивоваров [24, 25, 26, 27, 28], І.П. Возний [3, 4], Ю.В. Мисько [16, 17, 18], Б.П. Томенчук [48, 49, 50]. В їх працях подано опис основних знахідок предметів ювелірного мистецтва. Проте від часу виходу їх праць, накопичений матеріал, який доповнено і разом з тим не було зроблено порівняння зі східноєвропейським населенням давньоруської держави.

Тому метою даної статті є аналіз, порівняння, визначення, класифікація виробів ювелірного мистецтва та нагрудних підвісок зокрема. Особливу увагу зосереджено на результатах археологічних та етнографічних досліджень кінця ХІХ – ХХ ст. На основі їх вивчення можна простежити розвиток та еволюцію нагрудних підвісок-амулетів східноєвропейського населення і своєрідного ювелірного мистецтва.

Археологічні матеріали є цінним джерелом для реконструкції багатьох сторін життя та побуту східноєвропейського населення у середньовічний час. Особливо важливі вони для пошуку витоків тих чи інших місцевих традицій та обрядів, відтворення характерних особливостей у веденні господарства, житлобудівництві, ремісничій діяльності, а також для з'ясування походження традиційних елементів народного костюма. Дані археології суттєво доповнюють етнографічні матеріали і дозволяють простежити побутування цілого ряду звичаїв протягом значного відрізка часу. В свою чергу етнографічні спостереження дозволяють отримати повнішу інформацію про конкретний археологічний артефакт і довідатися про послідовність здійснення обрядових дій, матеріальні рештки яких фіксуються на археологічному рівні. Переконаливим свідченням цього є ряд знахідок із середньовічних пам'яток Буковини й Прикарпаття.

Цікавий матеріал дають підвіски для визначення етнографічних особливостей одягу окремих груп східного слов'янства. Більшість дослідників, що вивчали східнослов'янські племена за археологічними даними, відмінними ознаками племінних груп називають скроневі кільця, намиста, браслети, персні, гривни. У меншій мірі для цієї мети використовуються підвіски. Найбільшу групу амулетів-оберегів становлять прикраси, які входили до складу різного типу намист чи могли носитися окремо від них. Це підвіски: лунниці, бубонці, зооморфні та побутові підвіски, підвіски круглої форми (змійовики), бляшки, хрестики у колі. Всі вони наділялися магічними властивостями і мали оберігати власника від різноманітних нещасть та бід [28, с.229; 51, с.88; 52, с.205].

Магічний зміст деяких підвісок, що міститься в їх формі, а також орнаментиці, частково був розшифрований і пояснений за останні

роки на основі порівняння археологічних та етнографічних даних [35, с.399-404].

Більшість підвісок жіночого костюма були пов'язані з пережитками язичницьких культів небесних світил – сонця і місяця, котрі в подальшому знайшли своє відображення в цілому ряді руських народних обрядів. Вони відігравали не тільки роль прикрас, але значною мірою й амулетів-оберегів, котрим надавали магичне значення [51, с.89]. Пізніше, зі зникненням язичництва, на підвісках з'явилися християнські символи. Призначення цих зображень було те ж саме, що й раніше.

Різні типи підвісок мають дуже широку область поширення. Вони не зважають на племінні границі й широко розкидані по території Східної Європи, зустрічаючись і в сусідів східних слов'ян. Це насамперед лунниці – типові прикраси слов'янок, а також й інші підвіски, пов'язані з язичницьким культом древніх слов'ян. В «Словнику» І.І. Срезневського ці прикраси представлені як «лунниця гривнева», «місяця гривнева» [42, с.82]. Підвіски у вигляді півмісяця, що символізують місяць, – типова і найбільш розповсюджена слов'янська прикраса. На Русі вони набули найбільшого поширення в X ст. і проіснували до XIII ст. [40, с.23].

Вивчення цих прикрас дає двоякий інтерес: з одного боку, цей різноманітний за формою і орнаментом матеріал має велике значення для характеристики сільського та міського ремесла домонгольського часу. З іншого – нагрудні підвіски являються цінним речовим джерелом для відтворення язичницьких вірувань та уявлень цієї епохи.

В епоху раннього середньовіччя підвіски у вигляді півмісяця (лунниця), які відображали древній культ шанування місяця, були широко розповсюджені у ряді народів Європи і Передньої Азії [51, с.99]. Лунниця символізувала небесне світило – місяць (жіноче начало) і були, на думку дослідників, символом шлюбу і прикрасою переважно дівчат [6, с.67]. В іншому трактуванні, лунниці зображували небозвід з його двома небесами, які нависали над землею, а їх орнаментика – два шари небесної води [38, с.535]. В кожній з цих інтерпретацій лунниця виконувала функцію оберега і мала захищати її власницю від нещастя і хвороб, а також використовувалася при різних магичних діях [54, с.70-74]. Ці підвіски носили на грудях в складі намиста й окремо – на ремінці чи шнурі [30, с.169]. Як правило, підвіски включалися в намисто – інколи по одній, інколи по декілька штук. Відомі випадки, коли в одній низці намиста разом з хрестом знаходилось до 13 подібних прикрас. Трапляються поховання, в яких декілька хрестів

були з'єднанні з однією лучницею [52, с.158]. Зустрічались й інші варіанти поєднання. Поєднання в одно намисто хрестиків, іконок, бус, лунниць та інших підвісок досить переконливо свідчить про те, що в XI-XIII ст. хрестики та іконки далеко не завжди і не всіма сприймалися як священні християнські символи, а розглядалися ймовірніше як амулети, або як елементи особистого убору. Ще у XIX ст. в остяків мідні хрести виконували функції прикрас [38, с.11]. Відомі випадки носіння лунниць замість сережок. У Візантії і в зоні впливу візантійської культури у вигляді півмісяця підвіски до сережок зустрічаються доволі часто. Аналогії підвісок знайдено у Новгороді [41, с.25, рис. 6].

Можливо, що в жіночому одязі більш заможної частини населення набір підвісок був різноманітнішим та багатшим. Підвіски різних форм зустрічаються на Русі всюди, як при розкопках сільських кладовищ, так і при археологічних дослідженнях сільських і міських поселень. Судячи зі знахідок, ці прикраси характерні для всіх прошарків давньоруського населення.

В X ст. срібні лунниці, прикрашені сканню і зерню, були поширені серед жінок з княжо-боярського середовища [11, с.64]. VIII-X ст. – найбільший час розквіту техніки зернь, найвідомішим осередком цієї техніки, за словами Г.Ф. Корзухиної, вважається Волинь [11, с.64-65]. Зерню прикрашали найрізноманітніші речі домашнього вжитку, а також прикраси. Відомий російський вчений-мистецтвознавець, родом з України, В.М. Василенко припускає, що у VI-VIII ст. орнамент для зерні запозичували з вишивки [2, с.133]. Це були геометричні візерунки: трикутники, ромби, зигзаги, круги, кривульки, смужки, ялинка. Інколи візерунки лунниць нагадують вишивку. Можливо, майстер не брав візерунки з вишивок, а наносив на лунниці магичні, оберегові знаки. Композиція будувалася за рахунок малих зерен, які контрастували з прямими лініями. На Волині лунниці частіше оздоблювали ромбиками, місяцями неправильної форми. Між ромбиками і довкола них поле срібної лунниці було “засіяне” зернистими мініатюрними кільцями, трикутниками (рис. 1, 4). Такі лунниці були великих розмірів [2, с.133]. Існує думка, що техніка зерні поширилася зі Сходу. Особливо у Китаї зерна (найчастіше гранату) символізували побажання народжувати багато дітей – синів. Можливо, з цією метою жінки в давній Україні носили прикраси із зерню [43, с.24].

Майже одночасно зі срібними лунницями філігранно-зернової роботи, котрі могли бути у складі жіночого убору тільки багатой

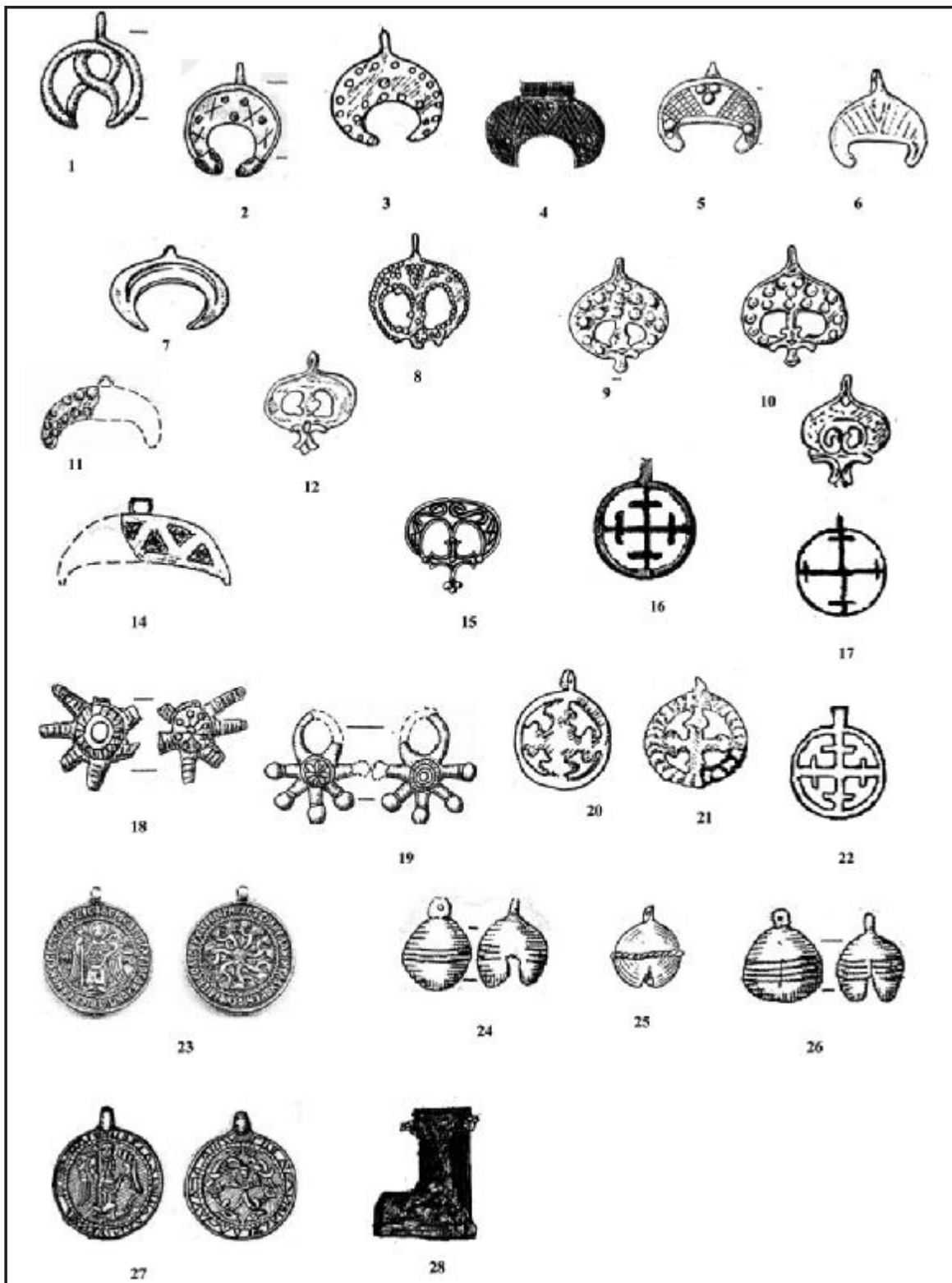

Рис. 1. Нагрудні підвіски жіночого костюма в давньоруський час: 1-2, 5, 11, 14, 16-17, 18-19, 24, 26, 28 – Чорнівське городище; 3, 7, 10, 13, 21-22 – Галич; 6, 8, 20, 25 – Плісененськ; 23 – Крилос; 12, 15 – Звенигород; 27 – Божськ; 4 – Волинь.

феодалної верхівки населення древньої Русі, з'являються литі лунниці, які передають у простішій техніці форму і орнамент дорогих прикрас феодалної верхівки. При цьому слід відзначити, що знахідки їх розміщуються зазвичай в околицях великих міських центрів древньої Русі або вздовж оживлених торгових магістралей тієї епохи. Лунниці цього типу носили в X-XI ст., причому час найбільшого їх поширення на Русі припадає на X – початок XI ст. [38, с.12]. Литі ширококорогі та вузькорогі [51, с.103] лунниці зустрічаються у жіночих похованнях всіх прошарків населення древньої Русі. Більша частина литих лунниць виконана із білона або бронзи, литі лунниці із чистого срібла в пам'ятках древньої Русі рідкість. Ширококорогі литі лунниці почали використовуватися в кінці X або XI ст. Аналогії ширококорогим та вузькорогим лунницям було виявлено у Галичі (рис. 1, 3, 7).

XII ст. було періодом поширення мідних лунниць, прикрашених імітаційною зерню і сканню. В той час вони набули розповсюдження у різних прошарках суспільства – як серед заможних, так і простих селян. При поясненні широкого вжитку дешевих лунниць необхідно, звісно, враховувати вимоги моди, котрі існували в XII ст. Люди менш забезпечені носили прикраси, аналогічні тим, які були у знаті, але тільки дешевші. XII ст. було оживлене залишками язичництва не тільки на Русі. Своєрідний «ренесанс» язичницьких уявлень спостерігався в цей час і в країнах Західної Європи. Значне поширення лунниць в XII ст. необхідно пов'язувати з двовір'ям, що охопило у домонгольський час як представників соціальних верхів, так і селян і міщан. Масове існування цих прикрас стало, напевно, одним із проявів загальноєвропейського відродження язичництва.

Так, на території Буковини зафіксовані знахідки трьох екземплярів лунниць і два їх фрагменти. Всі вони знайдені на Чорнівському городищі і датуються першою половиною XIII ст. та виготовлені способом лиття із низькопробного срібла і бронзи [27, с.229]. Вони відносяться до типу ширококорогих і вузькорогих (круторогих), мають різну форму, але однакові розміри та смислове навантаження [41, с.24].

Перша лунниця відноситься до типу ширококорогих, виготовлена із білону (рис. 1, 5). Її розміри 4,5x3,6 см, лицевий бік лунниці прикрашений псевдозерню, яка імітує орнамент філігранно-зернинних лунниць, на зворотному боці підвіски також імітація трьох зернин [27, с.229]. Подібного типу лунниці з'явилися в кінці X – на початку XI ст., а найбільшого поширення набули в XII – першій половині XIII ст. [51, с.102-103; 11, с.65; 9, с.126; 41, с.24; 30, с.179]. Найближчі аналогії

такій лунниці знайдено у Плісненську (рис. 1, 6), [31, с.94; 12, с.41; 32, рис. 57, 15], Губині [2, 54, 188, рис. 109], Крутилівському городищі [33, рис. 47,1], Снятині [22, с.77] та ін.

Друга лунниця характеризується такими параметрами: висота з вушком 3 см, ширина 2,5 см, товщина - 0,1 - 0,5 см (рис. 1, 2). Поверхня амулета прикрашена чотирма косими хрестами і п'ятьма псевдозернинами, кінці оформлені у вигляді головок змії з чітко виділеними гострою голівкою та двома очима [4, с.105; 27, с. 230]. Зворотна сторона гладка і не має зображень. Лунниці такого типу досить рідко зустрічаються на середньовічних пам'ятках. Вони відомі за знахідками в Гочево [40, с.210; 20, с.127, рис. 45].

Ще одна із лунниць, знайдених на городищі, має такі параметри: висота з вушком – 2,7 см, найбільша ширина – 2,6 см, товщина – 0,1-0,5 см (рис. 1, 1). Середина виробу виготовлена як переплетення двох кривих, що утворюють обриси постаті в німбі [25, с.228, рис. 3]. На території давньоруських земель такого типу лунниці відомі тільки в Гочевському могильнику [41, с.210, табл. XXXVI] і в літописному місті Родень [15, с.155, табл.5]. Таким чином, у лунниці поєднуються чисто язичницькі мотиви і християнські – образ святого (святої) в німбі.

Два фрагменти лунниць із Чорнівського городища представлені бронзовим і свинцевим виробами (рис. 1; 11, 14). Вони збереглися лише частково [27, с.230], про їх загальний вигляд і типи судити складно, але за наявними аналогами їх слід датувати XII – першою половиною XIII ст. [54, с.68].

На двох цілих екземплярах лунниць, крім чисто язичницької символіки, є і християнські символи: хрест і постать святого в німбі. Таке поєднання язичницьких та християнських мотивів досить часто присутнє на лунницях [41, с.23-24; 51, с.99-102; 7, с.56-67]. Більше того, поєднання напівмісяця з хрестом зустрічається в багатьох мотивах народного мистецтва і навіть увінчує верхівки християнських церков [7, с. 61]. Оскільки одні дослідники вважають, що церква змушена була піти на поступки язичникам і легалізувати лунницю, додавши до неї хреста, в той час, коли інші дослідники підтримували думку, що напівмісяць символізував грецьку літеру іпсилон і означав висоту хресного сходження Христа. Треті виводили сюжетну композицію поєднання місяця з хрестом із Візантії, яка на місцевому ґрунті почала символізувати перемогу християнства над язичництвом [39, с. 12]. Вже останні дослідження доводять, що напівмісяць (лунниця) входив до числа атрибутів Богоматері, і

це знайшло своє відображення на численних західноєвропейських реліквіях аж до XVIII ст. [1, с.26]. Із канонічних християнських текстів випливає, що Богородиця асоціюється із апокаліптичним образом “жінки, огорнутої сонцем, під її ногами місяць, і на голові її вінець із дванадцяти зірок” [52, с.232]. Ілюстрацією до цього образу слугують численні зображення Богоматері, під якою розташовується півмісяць. У західноєвропейській іконографії отримав навіть поширення іконографічний тип «Богоматері-Цариці Небесної», де Богоматір зображується стоячою на місяці.

Лунниця як прикраса широко побутувала на слов'янських землях у другій половині V-X ст. [54, s. 57]. Їх знахідки відомі на території Візантії та її провінцій, а також досить часті в Криму та Болгарії. Можливо, що саме Крим став посередником у розповсюдженні цього типу прикрас на території Київської Русі після її християнізації [1, с.28]. Кримська область могла служити посередником між Візантією і Київською Руссю. Як і слід було чекати, дійсно в VIII – IX ст. у Криму зустрічаються лунниці і форми для їх лиття.

Предметом систематичного вивчення підвіски стали лише частково, хоча і відомі з минулого століття. Призначення цих прикрас і їх естетична функція досить різновидна. Походження та історія лунниць відноситься до давніх часів і представляють собою складну проблему. Їх космічна символіка губиться у сутінках віків. Півмісяць входить до числа атрибутів богоматері і зображувався на численних західноєвропейських реліквіях до XVIII ст. Що стосується Європи, то тут місяцевидні прикраси відносяться до древніх традицій.

Лунниці, яким приписувалися магічні властивості, як очі бога, пов'язують з космічними силами та явищами. Б.А. Рибаків ще в 1951 році звернув увагу дослідників на космічні мотиви в мистецтві древньої Русі (сонце, місяць і т. д.). Місяць і сонце могли означати і інше – “день” і “ніч”. А тоді змінюється і зміст композиції. Давньоруські селянські лунниці XI-XIII ст. були наслідуванням привезених східних зразків IX – X ст., що були прикрашені тонкою зерню. Сільські майстри спростили і надали іншого обліку прикрасам. Рибаків пропонує наступне тлумачення лунниць XI – XII ст. Не виключаючи місячну символіку, звертає увагу на те, що у слов'янських географічних широтах місяць ніколи не дивиться рогами вниз [38, с.535].

Лунниці (півмісяць, обернений рогами вниз) зазвичай розглядають як дівочу прикрасу. В.П. Даркавеч, виходячи з того, що в руському фольклорі “місяць” являється чоловічим началом, вважає можливим дати таке тлумачення підвіскам-лунницям з хрестом: “Композиція

місяця з хрестом могла означати нерозривність, єдність чоловічого (місяць) і жіночого (сонце) начал, бути символом подружжя” [7, с.61]. У статті, присвяченій символіці небесних світил в мистецтві древньої Русі, він запропонував інше трактування семантики лунниць. У цій статті автор стверджує, що інколи між рогами лунниць розміщувались хрести – символ сонця, – і вся композиція перетворювалась в єдиний солярно-місячний знак, який символізував шлюб місяця і сонця. За його словами, такі прикраси, можливо, носили заміжні жінки [7, с.57, рис. 45-46]. Аналогічні підвіски виявлені у Звенигороді [6, с.168; 32, с.186], (рис. 1; 12, 15), Галичі (рис. 1; 9, 10, 13), Плісненську (рис. 1, 8). Подальше ускладнення цього мотиву представляють підвіски, де місяць з хрестом об’єднуються в коло. Ці підвіски відомі із сільських поховань давньоруського поселення. Так, круглі підвіски з хрестом у колі були виявлені на Чорнівському городищі (рис. 1; 16, 17), у Галичі (рис. 1; 21, 22), Плісненську (рис. 1, 20), у Звенигороді також було знайдено круглу білонову підвіску з хрестом у середині [6, с.166, рис. 8, 7]. Хрест у колі – це древній знак, який втілював ідею про нерозривний зв’язок небесного (сонце) і земного (вогню) [7, с.60].

Збереглося багато етнографічних, фольклорних та інших даних про велике значення Місяця у системі уявлень давньоруської людини. Він вшановувався як один з носіїв священної стихії світла; його фази лягли в основу перших землеробських календарів; за його положенням визначався час вночі, передвіщався стан погоди, майбутній врожай. Лунниці також часто розглядаються як дівочі прикраси. Не заперечуючи осмислення лунниць як атрибутів культу Богоматері, яке вони отримали на візантійських землях, треба зауважити, що слов’яни навряд чи надавали їм подібне значення. Тим більше, що походження слов’янських лунниць не обов’язково шукати в країнах Сходу, Візантії чи Скандинавії. Науковці наголошують на автохтонності, місцевому корінні цього виду привісок. Найбільше їхнє поширення припадає на XII ст., коли відбувався своєрідний «ренесанс» дохристиянських уявлень не тільки на Русі, але й у країнах язичницької Європи. На користь превалюючої язичницької природи лунниць свідчить і час їх побутування у давньоруських старожитностях – X-XIII ст. Вони щезають з убору жіночого костюма у першій половині XIV ст. з ростом ненависті до монголо-татарських завойовників, коли знак півмісяця став асоціюватися з татарами і мусульманством [28, с.231].

Необхідно відмітити, що в більш пізній час під впливом православ’я сприйняття місяця трансформувалося та було пов’язане з християнським розумінням створення світу. Однак навіть у XIX ст.

християнство так і не змогло повністю вилучити язичницькі уявлення про нічне світило. Ще зовсім недавно зв'язували появу молодого місяця з певними повір'ями. Етнографи встановили, що ще в ХІХ ст. місячні підвіски інколи виконували роль амулетів-оберегів.

Серед підвісних прикрас знаті відомі і медальйони. Вони виготовлялися із срібла або золота, прикрашалися перегородчастою емаллю, зерню, сканню [41, с.68]. З ХІІ ст., наслідуючи дорогоцінні, почали виготовляти медальйони із дешевих сплавів, вилиті в імітаційних формах. Найбільшого розповсюдження набувають у ХІІ-ХІІІ ст.

На деяких медальйонах, круглих підвісках, змійовиках, котрі раніше були символами могутнього бога-сонця, з'являються зображення християнських святих [52, с.107; 53, с.154]. Так, у с. Крилос Івано-Франківської обл. знайдено литий, срібний змійовик, датований ХІІ ст. Нині він знаходиться у Львівському історичному музеї під номером КР-12322 (рис. 1, 24). Аналогічну підвіску було знайдено Якубовським у скарбі із літописного Божеська (рис. 1, 27) [53, с.54]. У давньоруський час змійовики вважалися талісманами чи амулетами від недуг і чарів. Вони мали подвійну символіку: язичницьку та християнську. З однієї сторони змійовика – архистратиг Михаїл із могутніми крилами і лабаром у правій руці, з іншої – зображення Медузи Горгони. Образ Архистратига Михаїла, який вигнав з раю сатану, з давніх-давен сприймається українським народом як оберіг від злих сил. Медуза – героїня грецької міфології, одна з трьох сестер-горгон, тобто страховиськ. У неї на голові замість волосся сичали змії; хто глянув у її очі – перетворювався на камінь. Образ Медузи, як символ відлякування недобрих сил, перейшов спочатку у візантійське, а згодом – у давньоруське мистецтво. Християнська церква забороняла носити змійовики-обереги, що знайшло відображення у багатьох повчаннях. Побутувало до ХІV ст.

Ще одним видом підвісок, відомих в основному в пам'ятках сільських поховань слід віднести дві п'ятипроменеві підвіски з дужками (рис. 1, 18-19), які були знайдені на Чорнівському городищі [5, с.125; 28, с.233]. Вони є поки що єдиними знахідками такого типу на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Їх розміри становлять: висота – 4 см, ширина – 3,7 см, товщина – 0,5 см. В центрі прикрас, на лицевому боці, знаходяться зображення розетки з 8 пелюстками на одному екземплярі та стилізованої квіттки на іншому. На зворотному боці в обох екземплярах розміщені концентричні кола. Розетка, розміщена на підвісці, у культурі східних слов'ян символізувала

сонце. Вона виражає ідею зв'язку життєдайних сонячних променів і буяння квітів та трав на землі [7, с.60]. Аналогічні вироби, виготовлені з бронзи та білону, відомі з Княжої Гори та Крутилова [34, с.53, рис. 37]. Їхнє походження та смислове навантаження спеціально не досліджувалися. За зовнішнім виглядом вони близькі до ряду ювелірних виробів із кочівницького світу, зокрема срібним і золотим сережкам зірчастого типу з Великих Болгар [48, с.99; 28, с.233] та променевим колтам із північно-східних територій давньоруських земель [9, с.9]. Виготовлені як наслідування колтам, п'ятипроменеві підвіски, очевидно, також мали символізувати зірку і передавати зміст певних язичницьких символів. Разом із тим, вони могли уособлювати й окремі християнські мотиви.

Носили також бубонці, «побутові» підвіски-амулету, підвіски шумливі [10, с.122-123; 52, с.88-89; 8, с.91-101]. Останні були частиною костюма давньоруської знаті, аналогічні за типом підвіскам-амулетам у селянок і міщанок. Так, в духовій князя Дмитрія Івановича (1509р.) зазначається «маялки (шумливы пыдвыски) съ яхонты и зъ жемчуги» [39, с.75].

Зооморфні «побутові» підвіски-амулету, що відтворюють предмети побуту та символізують достаток (ложки, гребені і т. д.), [51, рис. 14; 1, с.14] і багатство (ножики, мечі, сокирки), були частиною костюма сільських жительок [31, с.169]. Так, на Чорнівському городищі в житлово-господарському зрубі №8 було виявлено залізну сокирку-амулет довжиною 3 см, висотою 3,8 см [5, с.125]. Призначення сокири полягало у відлякуванні «злих сил». Вона була універсальним знаряддям у селянському побуті, тому амулет відтворював форму звичайної робочої сокири (рис. 1, 28). Як вважає Б.О. Рибаків, сокира була символом захисту сімейного гнізда [36, с.194]. Ці предмети виконували й інші функції, а саме: символізували поклоніння Перуну [16, с.148]. В них гармонійно зливались магічне і міфологічне: сокира, як перше знаряддя селянської праці і як зброя небесного громовержця [36, с.547].

Однією із найулюбленіших підвісок-амулетів давньоруських жінок був коник з витягнутими вушками та загнутим в кільце хвостом. Кінь був символом добра і щастя, пов'язувався з культом сонця і у підвісках незмінно оточувався колами – солярними знаками. Окрім коників нерідко носили стилізовані зображення водних птахів [51, рис. 14; 2, с.7], що уособлювали животворні властивості води.

Улюбленими прикрасами і міщанок, і селянок були бубонці різної величини. Як типові прикраси жіночого костюму вони проіснували

до XV ст., в той час як вище названі типи підвісок – лише до XIII ст. Бубонці носили в комплекті з іншими підвісками, і в складі намиста, інколи підвішували їх до шийних гривень. Вони могли бути прикрасою вінка (венца) або (кики), а могли вплітатися у волосся за підвісний ремінець. Нерідко використовувалися бубонці і як гудзики. Але головним чином це була традиційна підвісна прикраса біля пояса, на рукавах, шкіряних поясних гаманцях. В епоху середньовіччя кишень в жіночому одязі не було і поясний гаманець – калита – виконував їх функції. Згідно з віруваннями східних слов'ян, бубонці та інші шумливі підвіски вважалися символічними зображеннями бога-громовика, який охороняв людей від злих духів і нечистої сили [31, с.170]. Бронзові дзвіночки (бубонці) виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках. На теренах буковинського краю їхні знахідки зафіксовані в Ленківцях, Молоді [45, с.30, с.104], Ревному, Чорнівці [29, с.121; 28, с.233], (рис. 1; с.24, с.26), Плісненську [33, с.186], (рис. 1, 25). Всі вони виготовлені з бронзи шляхом лиття по восковій моделі. Знайдені бубонці відносяться до типу шароподібних із щілиноподібним, лінійним прорізом [14, с.133, с.136] і орнаментовані трьома-чотирма концентричними лініями, інколи мають додаткову вертикальну насічку. Їх розміри коливаються в межах 2,0-2,5 см висоти та 1,7-1,2 см ширини. В середині цих знаходяться металеві кульки. Бубонці такого типу були досить популярною прикрасою у давньоруського населення на різних територіях [10, с.138; 41, с.156]. Основне призначення бубонців, які вважалися символами бога-громовержця, – своїм дзвоном оберігати людей від злих духів, нечистої сили і відлякувати епідемії та грозу [31, с.170; 34, с.83].

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна констатувати, що він дає нам підстави стверджувати: нагрудні металеві прикраси жіночого убору давньоруського населення даного регіону характеризуються багатством і художністю форм, майстерністю виготовлення та розгалуженістю функцій. У їх виготовленні та побутуванні вже яскраво виражені тенденції, що опосередковано свідчать про тривалість їх розвитку у слов'ян, вони розвивались, еволюціонували на основі праслов'янських традицій. І хоч наведені дані про нагрудні підвіски-амулету не дозволяють дати вичерпне висвітлення цієї теми, однак подальший розвиток археологічних досліджень дозволить, безперечно, збагатити і доповнити характеристику своєрідних жіночих прикрас.

Джерела та література: 1. Бланкофф Ж. Языческие пережитки в женских украшениях Древней Руси (о черниговских лунницах) // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів: Сіверська думка, 1992. – С.26-30. 2. Василенко В.М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление. – М.: Наука, 1977. – 464 с. 3. Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X - XIV ст. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 2009. – Ч.2. – 567 с. 4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 154 с. 5. Гупало В. Звенигородські скарби // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.. 8. – Львів, 2002. – С. 158-169. 6. Даркевич В.П. Символи небесних светил в орнаменте древней Руси // СА. – 1960. – № 4. – С. 56-67. 7. Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА – 1961. – №4. – С. 91-102. 8. Даркевич В.П., Монгайт А.Л. Клад из Старой Рязани – М.: Наука, 1978. – 37 с. 9. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. – 1961. – №2. – С. 134-140. 10. Каргопольцев С.Ю., Бажан И.А. К вопросу об эволюции трехрогих пельтовидных лунниц в Европе (III-VI вв.) // Петербургский археологический вестник. – 1993. – Вып. 7. – С. 113-120. 11. Корзухина Г.Ф. Русские клады X-X вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 156с. 12. Кучера М.П. Древній Плісненськ // АП. – 1962. – Т.12. – С. 3-56. 13. Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 133-141. 14. Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. – К.: Вид-во КДУ, 1968. 15. Миллер А.А. Элементы неба в вещественных памятниках // Изв. ГАИМК. Вып. 100. – С. 142-154. 16. Мисько Ю.В., Пивоваров С.В. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я // На перехресті світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. – Чернівці: Прут, 2006 – С. 45-50. 17. Мисько Ю.В. Прикраси XII – першої половини XIII ст. як відображення синкретичного світогляду давньоруського населення Буковини // Буковинський журнал. – 2002. – Ч.3-4. С. 191-201. 18. Мисько Ю.В. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини за археологічними даними // ПССІАЕ – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.1. – С. 115-125. 19. Моця О.П. Населення південно-руських земель (за матеріалами некрополів) IX-XIII ст. – К., 1993. – 160 с. 20. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Суллы – Курск, 1996. – 159 с. 21. Пастернак Я. Археологія України – Торонто, 1961. 22. Пастернак Я. Старий Галич – Краків; Львів, 1944. 23. Пастернак Я. Старий Галич – Івано-Франківськ: Плай, 1998 – 349 с. 24. Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 86-97. 25. Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Вип..3. – Київ-Чернівці, 2008. – С. 180-199. 26. Пивоваров С.В. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини / С.В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. 27. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI- перша половина XIII ст.) – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с. 28. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Буковина, 2001. – 152 с. 29. Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши – Минск: Наука и техника, 1979. – 208 с. 30. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси – М.: Мысль, 1989. – 287 с. 31. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 179 с. 32. Ратич О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі

та в період феодальної роздробленості // Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132-206. **33.** Русанова И.П., Тимошук Б.О. Языческие святилища древних славян – М., 1993. – 144 с. **34.** Рыбаков Б.А. Прикладное искусство // История Культуры Древней Руси. – Т. II. М., 1951. – С. 399-404. **35.** Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 791 с. **36.** Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 783 с. **37.** Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. – СПб.: РГНФ, 2005. – 384 с. **38.** Савваитов П.В. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора. – СПб., 1896. **39.** Сапунов Б.В. Памятники материальной культуры двоеверцев // Труды Государственного Эрмитажа. – 1970. – Т. XI. – С. 7-24. **40.** Седов В. В. Восточные славяне в VI- XIII вв. – М.: Наука, 1982. **41.** Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) – М.: Наука, 1981. **42.** Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка – М.: Книга, 1989. – Т.2. – 851 с. **43.** Стельмащук Г.Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-миствознавче дослідження – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 280 с. **44.** Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області – Чернівці, 1970. – 40 с. **45.** Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с. **46.** Тимошук Б.О. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – 1959. – №4. – С. 250-257. **47.** Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства – С.-Петербург, 1897. – Вып. 5. – 168 с. **48.** Томенчук Б.П. Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX-XIII ст. – Автореф. к.і.н. – К., 1998. – 18 с. **49.** Томенчук Б.П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 422-423. **50.** Томенчук Б. Ятвяги на Буковині // ПССІАЕ – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. **51.** Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни – М.: Советская Россия, 1967. **52.** Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.: іл. **53.** Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі – К.-Подільський, 2003. – 158 с. **54.** Malachowska S. Wczesnosredniowieczne Zawieski polksiezycowate znalezione na tereni ziem Polskich Archeologia Polski – 1998. – Т. XLIII. – Z. 1-2. – S. 37-127.

УДК: 904:623.444.92(477.85),,11/12”

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

НАВЕРШЯ РУКІВ'Я МЕЧА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

У статті автори вводять в науковий обіг досить рідкісну для регіону знахідку, а саме головку бронзового наверсія руків'я середньовічного меча, яке було виявлене на Чорнівському городищі першої половини XIII ст. у 2012 р. Авторами стверджується, що головка наверсія меча має балтське походження. Виявлена знахідка дозволяє прослідкувати та детальніше дослідити військову справу місцевого населення, зокрема простежити взаємовідносини військового контингенту Чорнівського городища із суміжними територіями Русі та Європи у XIII ст.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Чорнівське городище, озброєння, меч, наверсія, руків'я, типологія.